

УДК 342.37+321.64

**МОНАРХІЧНА ФОРМА ПРАВЛІННЯ І ТОТАЛІТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ :
ДИХОТОМІЯ АНТИНОМІЇ ТА СИМБІОЗУ**

Сухонос Володимир Вікторович,
д-р юрид. наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії та історії
держави і права ННІ права,
Сумський державний університет

Волочай Юлія Валеріївна,
студентка I курсу ННІ права,
Сумський державний університет

Соколенко Олексій Петрович,
студент I курсу ННІ права,
Сумський державний університет

Форма правління і політичний режим є елементами форми держави. Монархія і республіка є основними формами правління. Демократія і авторитаризм є основними формами політичного режиму. Специфічним різновидом авторитарного політичного режиму є тоталітаризм. Його існування не залежить від існуючої в країні форми правління. Зокрема, досвід монархічних країн – Італії, Великої Британії та Японії, свідчить, що монархічна форма правління і тоталітарний політичний режим можуть як співіснувати між собою, так і протистояти одне одному.

Ключові слова : монархія, форма правління, тоталітаризм, політичний режим, фашизм, виконавча влада, глава держави.

Sukhonos V. V. (Jr), Volochay Yu. V., Sokolenko O. P. Monarchical Form of Government and the Totalitarian Political Regime : Dichotomy of Antinomy and Symbiosis. The form of government and political regime are elements of state forms. Monarchy and Republic are the main forms of government. Democracy and authoritarianism are the main forms of the political regime. Totalitarianism is specific form of the authoritarian political regime. His existence does not depend on the current form of government in the country. In particular, the experience of monarchical countries - Italy, the UK and Japan, demonstrates that the monarchical form of government and the totalitarian political regime coexist between themselves and oppose each other.

Keywords : monarchy, a form of government, totalitarianism, political regime, fascism, the executive, head of state.

Постановка проблеми. Сучасний етап зростанням ролі засобів масової інформації та розвитку світової цивілізації характеризується інформаційних систем у розвитку людства.

Водночас, зростає й небезпека відродження тоталітарних систем на основі контролю над інформаційно-комунікативними засобами – так званого інформаційного тоталітаризму. Щоб уникнути цієї небезпеки, слід знову звернутися до тоталітарного досвіду XX століття і згадати, що найвідоміші з тоталітарних режимів – нацизм і сталінізм, були реалізовані саме за республіканської форми правління. Проте, історія свідчить, що й монархія свого часу опинилася під загрозою тоталітаризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика форми правління та політичного режиму як елементів форми держави вже були предметом дослідження радянських та вітчизняних правознавців. Були й праці, які були присвячені монархічній [1; 2] та тоталітарній [3; 4] проблематиці.

Більше того, один із співавторів цієї статті також приділяв увагу як монархії [5; 6], так і тоталітаризму [7; 8].

Не применшуючи вищезазначеного доробку, слід мати на увазі, що жоден з них не здійснював спроб фундаментально ув'язати монархічну форму правління безпосередньо із тоталітарним політичним режимом.

Цілі і завдання. Саме тому, метою нашої статті буде дослідження проблематики дихотомії антиномії і симбіозу монархічної форми правління і тоталітарного політичного режиму. Для досягнення цієї мети слід вирішити наступні взаємопов'язані завдання. По-перше, загалом охарактеризувати монархію. По-друге, проаналізувати особливості тоталітарного режиму. По-третє, на прикладі Італії першої половини XX століття дослідити особливості симбіозу монархічної форми правління і тоталітарного політичного режиму. По-четверте, на прикладі Великої Британії та Японії виявити роль монархії як антиномії тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, елементами форми держави є форма правління, форма державного устрою та форма політичного режиму. При цьому, існує дві основні форми правління – монархія і республіка.

Монархія (від грец. *monarchia* – єдиновладдя, єдинодержавність) – форма управління державою, за якою найвища влада цілковито або частково зосереджена в руках одної особи (монарха) і є здебільшого спадковою. Розрізняють монархії необмежені (абсолютні), характерні, в основному, для рабовласницьких і феодальних суспільств, та обмежені (т. зв. конституційні), в яких владу монарха обмежено парламентом. У наш час існують держави як з абсолютною (Оман, Саудівська Аравія), так і з

конституційною (Велика Британія, Данія, Іспанія, Японія та ін.) монархією.

Для монархії характерні такі ознаки :

- монарх персоніфікує владу, виступає, при здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, як глава держави;

- монарх, як правило, вважається головнокомандуючим збройних сил;

- влада монарха оголошується священною і, у більшості випадків, має релігійний характер;

- владні повноваження монарха поширюються на всі сфери суспільного життя;

- наявність персональної власності, що забезпечує сім'ю монарха та передається у спадок;

- влада монарха є спадковою, безстроковою, формально незалежною, але обмеженою територією держави;

- монарх не несе юридичної відповідальності перед підданими за прийняті рішення.

Проте форма правління є формальною стороною державності. Реальний зміст державності виражається в політичному режимі – сукупності способів здійснення державної влади. При цьому, загалом можна виділити два типи політичних режимів, що протистояють один одному – демократичний (народовладдя) та авторитарний (влада здійснюється за мінімальною участю народу).

Специфічним різновидом авторитарного режиму є тоталітарний.

Загалом тоталітарною визнавалася форма авторитарних держав періоду імперіалізму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над всіма сферами життя суспільства [9].

Однією з яскравих відмінних рис тоталітаризму є вимога загальної рівності. Так, Гракх Бабеф закликав назавжди відняти у кожного надію стати багатшим, впливовішим, або таким, хто перевершує своїми знаннями будь-кого із своїх співгромадян [10, с. 349].

Як типу політичного режиму тоталітаризму властиві такі риси:

1. наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;

2. загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення задля «світлого» майбутнього;

3. ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;

4. контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи зокрема;

5. відсутність легальної опозиції;

6. поглинання державою сфери громадянського суспільства;

7. відсутність плюралізму;

8. нетерпимість до політичного інакодумства, жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдування з огляду на це будь-яких форм насильства;

9. концентрація влади в руках одного лідера чи партії, які представляють законодавчу і виконавчу владу;

10. державний монополізм в сфері економіки;

11. підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії [11].

Тоталітарна влада поширює контроль на всі сторони життя людини, включаючи сімейні відносини і сферу відпочинку. Як відзначила, досліджуючи нацизм, Х. Арентт, при тоталітаризмі був реалізований принцип: «Того єдиного, хто ще залишився індивідуумом в Німеччині, слід шукати серед тих, хто спить» [12, с. 449]. Таким чином, для тоталітаризму характерна загальна етатизація – держава-партія здійснює тотальний контроль над всіма сферами життєдіяльності суспільства в цілому і окремого індивіда в тому числі. Тому серед дослідників утвердилось і більш коротке визначення тоталітаризму: це замкнена система, в якій все – від виховання дітей до випуску продукції – контролюється з єдиного центру [13].

Тоталітаризм являє собою специфічно нову форму диктатури, що розвилася у XX ст. Одне з його найважливіших принципових відмінностей полягає в тому, що в колишніх формах диктаторського режиму влада ґрунтувалася на традиційних структурах і знаходилася по відношенню до них у становищі підданого. Кожен індивід був замкнений на традиційні громадські структури: общину, сім'ю, церкву і знаходив у них опору і підтримку. Тоталітаризм розриває традиційну соціальну тканину суспільства, вибиваючи індивіда з традиційної соціальної сфери, позбавляючи його звичного соціального зв'язку і замінюючи громадські структури і зв'язки новими.

Зміст тоталітаризму обґрунтував ідеолог італійського фашизму Дж. Джентіле, який закликав до тотального підпорядкування людини державі і розчиненню індивіда в політичній історії, оскільки все людське і духовне втрачає цінність поза державою, яка є великою волею нації [14, с. 36]. У політичну ж лексику термін «тоталітаризм» увійшов після промови Б. Муссоліні 1925 р., в якій він використовує саме поняття «тоталітарна держава» [15, с. 237]. В подальшому опоненти фашизму вживають цей термін в негативному розумінні – як

протилежність демократії. Спочатку під тоталітаризмом розумівся фашистський режим в Італії і націонал-соціалістичний рух у Німеччині, але після публікації в газеті «Таймс» (1929 р.), де давалася характеристика радянського ладу, цей термін почали застосовувати і до політичного режиму СРСР.

Зокрема зазначалося, що в СРСР, Німеччині та Італії встановилися репресивні однопартійні режими на чолі із сильними лідерами (Й. Сталіном, А. Гітлером та Б. Муссоліні), які прагнуть до всеосяжного контролю і закликають порвати з усіма традиціями в ім'я якоїсь вищої мети. Серед перших, хто звернув на це увагу, були анархісти А. Боргі (1925 р.) і В. Волін (1934 р.) [16], священик Л. Стурцо (1926 р.), історик Ч. Бірд (1930 р.), письменник А. Маклая (1932 р.), філософ Х. Каллен (1934 р.) [17]. Статус наукової концепції за терміном «тоталітаризм» затвердив зібраний в 1952 р. у США політологічний симпозиум, де він був визначений як «замкнена і нерухома соціокультурна та політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва і розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру» [18].

Тоталітарні режими традиційно поділяються на «ліві» і «праві» форми. Правий або праворадикальний режим отримав розвиток в Італії з 1922 р. під час прем'єрства Б. Муссоліні і в Німеччині з 1933 р. після приходу до влади А. Гітлера. Ліворадикальний (комуністичний) тоталітаризм утвердився в СРСР (класична модель – період сталінізму з середини 1920-х до середини 1950-х років), в країнах Східної Європи, Азії і на Кубі. Найбільш яскравий приклад тоталітаризму в Азії – Китай періоду політики «великого стрибка» і «культурної революції» (1950-і – середина 1970-х років), коли на чолі керівництва країни стояв Мао Цзедун. Деякі дослідники виділяють третю, теократичну форму тоталітаризму, вбачаючи приклад останнього в Ірані періоду правління ісламського лідера аятоли Р. М. Хомейні (1979–1989), і в режимі, встановленому (тепер вже в минулому) талібами в Афганістані [19, с. 11].

При цьому, монархія і тоталітаризм співвідносяться між собою як форма і зміст, а, отже, за певних обставин, вони можуть як доповнювати одне одного, так і протистояти. Зокрема, саме це доводить досвід Італії, Великої Британії та Японії.

В Італії, раніше, ніж в інших країнах Європи, тоталітаризм утвердився у формі фашизму. Становлення італійського фашизму було визначено й обумовлено специфічними економічними, соціальними і політичними

проблемами, що виникли ще у XIX ст. і загострилися перебігом і результатами Першої світової війни. Річ у тому, що, хоча Італія й зазнала у Першій світовій війні ряд тяжких поразок, проте вона була однією з держав-переможців. Однак, на стан справ в країні це ніяк не вплинуло, що сприяло зростанню соціальної напруги.

23 березня 1919 р. в Мілані лідер фашистів Б. Муссоліні створив організацію «Бойові загони», яка сприйняла політичний стиль Г. Д'Аннунціо (політичний діяч італійського націоналістичного та профашистського напрямку) за зразок. 7 листопада 1921 р. Б. Муссоліні зумів об'єднати свій рух в не особливо міцну партію (Націонал фашистську партію, НПФ), і за вражаюче короткий час організувати масовий рух, який вже на початку 1921 р. зумів делегувати частину своїх членів до парламенту [20, с. 397]. Цьому сприяла як особистість самого Б. Муссоліні, так і пропагована ним ідеологія, що містила, поряд з націоналістичними, також деякі соціалістичні елементи [20, с. 397].

Італійський тоталітарний режим почав складатися після 28 жовтня 1922 р., коли за деякими даними відбувся так званий «похід на Рим» [20, с. 398] (інші дослідники відкидають сам факт такої події [21, с. 229]), а вже 29 жовтня 1922 р. лідеру італійських фашистів Б. Муссоліні зателефонували із столиці і повідомили, що король Віктор Еммануїл III запрошує його для формування уряду.

Перш за все Б. Муссоліні запровадив зміни до діючої тоді Конституції, запропонувавши мажоритарну виборчу систему. Саме це згодом дозволило йому перемогти на виборах. Після цього розпочалася розправа над опозиційними рухами і партіями, були прийняті надзвичайні закони, за якими усі партії, окрім фашистської, заборонялися та розпускалися, а їх депутати виключалися з парламенту. Крім того, Б. Муссоліні створив трибунал, який з 1927 по 1937 рр. засудив близько 3 000 антифашистів [22, с. 207]. Замість двопалатного парламенту вищим державним органом в Італії стала Велика рада фашизму.

Логіка тоталітаризму вимагала звеличення політичного лідера, формування культу вождя («дуче»). Цьому сприяли як певні досягнення Італії після приходу фашистів до влади, так і особистість самого дуче. Щодо успіхів, то фашистським режимом деякою мірою було оздоровлено економіку. Зокрема, США списали Італії більшу частину військового боргу, розпочалося зростання добробуту, зросла

урожайність, створювалися іригаційні системи, зростали ліси. Великі кошти вкладалися в будівництво: мости, канали та дороги, лікарні та школи, вокзали та сирітські притулки, університети. З вулиць зникли безпритульні, а фермерам, за рекордні врожаї, стали вручати медалі. Безсумнівним успіхом Б. Муссоліні стало укладення з Ватиканом Латеранських угод, що врегулювали взаємовідносини між церквою та державою. Фашизм в Італії не став ані антихристиянським, ані расистським, ані антисемітським. І хоча конфіскації єврейського майна до 1939 р. стали масовим явищем, але репресовано були лише 7 680 осіб [20, с. 399].

Основними рисами італійського фашизму були:

1. «Вождізм». Вже закон від 24 грудня 1925 р. «Про правоможності і прерогативи голови уряду, першого секретаря, державного секретаря» робив прем'єр-міністра не відповідальним перед парламентом. Його колеги по міністерству, його міністри перетворилися на простих помічників, відповідальних перед своїм керманічем; вони призначалися або зміщувалися з волі останнього (ст. 2) [23, с. 208]. Протягом багатьох років (до 1936 р.) Б. Муссоліні займав 7 міністерських постів одночасно [24, с. 53]. 31 січня 1926 р. з'явився Закон «Про право виконавчої влади видавати юридичні норми», який надав «виконавчій владі», тобто тому ж уряду, право на видання від імені короля «декретів» та «постанов», які «мають силу закону» (ст. 3) [23, с. 210]. При цьому ніякої межі між «законами», що залишилися компетенцією парламенту, і означеними «декретами-законами» проведено не було.

Цей «культ вождя» не міг не зіткнутися з офіційними інститутами Італійського королівства, зокрема, з інститутом короля. Згідно ст. 5 Статуту Італійського королівства «Тільки королеві належить виконавча влада». Водночас, як верховний глава держави, він «командує всіма сухопутними і морськими силами, оголошує війну, укладає мирні, союзні, торговельні і інші договори, доводячи їх до відома палат у тих межах, в яких те допускають інтереси і безпека держави, і приєднуючи до них відповідні повідомлення» [23, с. 201].

Проте, як в інших тоталітарних державах, глава держави в Італії поступово втрачає свій вплив. Так, наприклад, досить відомим був той факт, що фашистська міліція, яка стояла «на службі Вітчизні» та присягала королю, повинна була діяти «за наказами голови уряду» [21, с. 230]. Крім того, саме Б. Муссоліні позбавляв чиновників їх посад та привілеїв, а на місця, що

звільнялися, призначав нових. І хоча призначення формально здійснювалися від імені короля, на прийом до якого дуче регулярно приходив по вівторках та четвергах, а сам Віктор Еммануїл III юридично залишався главою держави, але будь-який дуалізм в управлінні країною був відсутній. Про що свідчить, наприклад, той факт, що коли у лютому 1938 р. в італійській армії було запроваджено так званий «римський крок» (компіляція з німецького «пруського кроку»), то це відбулося не лише всупереч думці італійського генералітету, а й всупереч прямому запереченню короля [21, с. 257].

Таким чином, Б. Муссоліні, контролюючи виконавчу владу, фактично ігнорував главу держави.

2. Фашистська партія стала складовою частиною державного апарату. Відповідно до ст. 2 Закону про реформу політичного представництва від 17 травня 1928 р., саме вона, в особі Великої національної ради фашизму, призначала частину депутатів королівства [23, с. 211]. Водночас, партійні з'їзди були скасовані, так само як і всякі форми партійного «самоврядування». Законом про будову і правоможності Великої ради фашизму від 9 грудня 1928 р., означена рада складалася з чиновників за посадою і за призначенням. Головою ради був голова уряду. Рада відала конституційними питаннями, обговорювала найважливіші законопроекти, від неї йшли призначення на відповідальні пости. Статут партії тепер затверджувався королівською директивою, офіційний керівник партії («секретар») призначався королем за поданням голови уряду [23, с. 215–217]. Провінційні організації партії керувалися призначеними зверху секретарями: директорії, що складалися при них, мали дорадчі функції, але навіть членів цих директорій призначали указом голови уряду. Була сформована «фашистська міліція», що налічувала майже 200 000 членів [20, с. 399].

3. Терор. Фашистський режим не міг триматися інакше, окрім як засобами масового придушення, кривавими розправами. Відповідно до цього визначається значення поліції, точніше тих багатьох поліцейських служб, які були створені при режимі Б. Муссоліні. Невід'ємною властивістю фашистської диктатури стає зовнішня експансія. Б. Муссоліні заявив претензії на те, щоб відродити Римську імперію [24, с. 52].

Утім, як уявляється, Італія була, скоріше виключенням з правил. Зокрема, на противагу італійському, британський досвід співіснування з тоталітаризмом виявився для останнього невдалим.

Як відомо, королем Великої Британії у 1936 р. був Едуард VIII [25], який симпатизував А. Гітлеру. Саме в рік його правління Німеччина демілітаризувала Рейнську область, адже король вважав, що остання історично належить Німеччині і що, в разі необхідності, з А. Гітлером можна буде укласти спеціальний пакт, за яким той зобов'язувався нести відповідальність за населення Рейнської області [26, с. 138].

Після свого зречення, він виїхав на континент, де одружився з Уолліс Сімпсон та відвідав низку європейських країн в якості герцога Віндзорського. Саме тоді на сторінках британської газети «The Times» з'явилися статті, присвячені візиту Едуарда до Німеччини:

«Його Королівська Високість посміхається і по-нацистськи салютує людському натовпу, який зібрався під його вікнами поруч із готелем...» [27, с. 156].

У липні 1940 р., після захоплення Франції, подружжя переїхало до Португалії, де жили, тісно спілкуючись із верствами, близькими до німецького посольства [28, с. 91]. Згодом вони планували здійснити у круїз на яхті, що належала, як помилково вважала американська розвідка, другу Г. Геринга [28, с. 154–159, 230–233]. Спецслужби союзників по антигітлерівській коаліції досить серйозно ставилися до чуток про зв'язки дружини Едуарда У. Сімпсон із міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом, під час перебування його німецьким послом в Лондоні і пізніше [29]. Більше того, існують навіть припущення про те, що А. Гітлер обговорював можливість реставрації Едуарда на англійському престолі у разі перемоги в війні [30, с. 392]. Крім того, Едуард дав португальському виданню нищівне для антигітлерівської коаліції інтерв'ю, що в умовах війни стало останньою краплею для британського уряду [28, с. 93]. У серпні 1940 р. подружжя було затримане і відправлене з Португалії на військовому судні до Багамських островів, де Едуард був призначений губернатором [25].

Отже, як ми бачимо, в Великій Британії існувала загроза запровадження тоталітарного режиму через зв'язки Едуарда VIII з А. Гітлером. Проте, на щастя, цього не сталося: на заваді цьому став уряд Великої Британії на чолі із С. Болдуїном. Скориставшись матримоніальними планами короля, які не сприймалися позитивно в англійському суспільстві, уряд змусив Едуарда VIII зректися трону [31, с. 16].

Тобто, фактично, монархію від тоталітаризму захистила демократія.

Проте й авторитаризм здатен це зробити. В якості прикладу можна згадати Японію, де у 1920-

х роках, на основі право-націоналістичних угруповань, зародився фашистський рух, який на початку 1930-х років сформувався у досить впливову силу. Японія опинилася у стані тероризму, який був спрямований проти видатних представників політичних та промислово-фінансових верств. 26 лютого 1936 р. в Японії фашистські угруповання підняли заколот, який не мав успіху, – фашистський рух було розгромлено, а його лідери страчені [32, с. 51].

На нашу думку, провал фашистського путчу відбувся внаслідок того, що японське суспільство замикалося на богоподібного імператора Хірохіто, який славився своїм авторитарним та войовничим характером. Саме імператор рішуче виступив проти фашистів і зберіг конституційну систему, що існувала в Японії після революції Мейдзи. Річ у тім, що він, згідно Конституції, був не лише главою держави (ст. 4), а й мав низку повноважень в сфері вищої виконавчої влади. Так, відповідно до ст. 8, він міг «в разі настійної необхідності підтримати громадську безпеку або усунути громадське лихо в той час, коли імперський парламент не зібрався, видавати імператорські укази, які мають силу закону».

Крім того, імператор видавав або наказував видавати укази, необхідні для виконання законів, підтримання громадського спокою і порядку і сприяння добробуту підданих (ст. 9), встановлював різних галузей державного управління, призначав усіх цивільних та військових чинів, визначав їхні оклади (ст. 10) [23, с. 376]. Крім того, як верховний командувач армії і флоту (ст. 11), він встановлював організацію і чисельний склад армії та флоту мирного часу (ст. 12 Конституції) [23, с. 377].

Висновки. Таким чином, розглядаючи дихотомію симбіозу та антиномії тоталітаризму і монархії, ми можемо наголошувати як на неможливості монархії протистояти тоталітаризму, так і на потужному антитоталітарному потенціалі цієї форми правління. Водночас, слід констатувати, що на заваді тоталітаризму в умовах монархії стоїть не лише політичний режим (авторитарний або демократичний), а й той факт, що і в Великій Британії, і в Японії антитоталітарні сили змогли зберегти контроль над виконавчою владою і не дозволили тоталітарним структурам перейняти на себе контроль над цією гілкою..

Використана література :

1. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский – М. : Главная ред. восточной лит. изд-ва «Наука», 1981. – 152 с.
2. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : [навч. посібник] / Ю. М. Коломієць – Х. : Вид-во Ун-ту внутрішніх справ, 2001. – 112 с.
3. Китаєв В. О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Володимир Олександрович Китаєв. – К., 1994. – 20 с.
4. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) : монографія / В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика та ін.; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.
5. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – С. : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
6. Сухонос В. В. Монархія як форма правління: нові підходи до класифікації та структури / Володимир Вікторович Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8. – С. 119–123.
7. Сухонос В. В. Право в тоталітарній державі / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 5. – С. 9–18.
8. Сухонос В. В. Статус глави держави в умовах тоталітарного режиму / В. В. Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 1 (4). – С. 3–9.
9. Тоталітарна держава [Електронний ресурс] / Загальний словник «Vseslova»: Режим доступу : http://vseslova.com.ua/word/%D0%A2%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0-108293u

10. Бабеф Г. Общая защитительная речь перед Верховным Судом в Вандоме / Гракх Бабеф ; пер. с фр. В. К. Покровского и Е. В. Рубинина // Бабеф Г. Сочинения : в 4 т. – М. : Наука, 1975–1982. – Т. IV. – 1982. – С. 322–537.
11. Тоталітаризм [Електронний ресурс] / Всесвітня історія – Новітній період (1914–1939 pp.), 10 клас // Навчальний сайт з географії, всесвітньої історії та історії України «UKRMAP». – Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-wh10/1263.html>
12. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; пер. с нем. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. ; под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
13. Тоталітарні і авторитарні політичні режими: основні риси [Електронний ресурс] / Юрій М. Ф. Політологія : підручник / Юрій М. Ф. – К. : Дакор, 2006. // Электронная библиотека Князева. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/702.htm
14. Gentile G. Che cosa e il fascismo : discorsi e polemiche / Giovanni Gentile. – Firenze : Vallecchi, 1925. – 258 p.
15. Муссолини Б. Доктрина фашизма/ Бенито Муссолини ; пер. с англ. О. Л. Безручкин // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С. 235–252. – (Национальный общественно-научный фонд).
16. Дамье В. Леворадикальная критика тоталитаризма / В. Дамье // Изучение диктатур: опыт России и Германии : материалы конференции «Диктатуры: дискуссии в России и Германии (Москва, 23–25 сентября 2004 г.) / Отв. ред. М. Б. Корчагина. – М. : Памятники исторической мысли, 2007. – С. 67–75. – (Серия «Россия–Германия–Европа»; Вып. 6).
17. Adler L. K. Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's-1950's / Les K. Adler, Thomas G. Paterson // The American Historical Review. – 1970. – Vol. 75. – № 4. – P. 1046–1064.
18. Чаликова В. А. Комментарии к «1984» [Электронный ресурс] / Виктория Атомовна Чаликова // Библиотека Джорджа Оруэлла. – 2015. – 24 сентября. – Режим доступа : http://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_vach
19. Сухонос В. В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху / В. В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 10–13.
20. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / И. Я. Вагман, Н. В. Вукина, В. В. Мирошникова. – Х. : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).
21. Выдающиеся политики / авт.-сост. И. С. Филинкова. – М. : Современный литератор, 1999. – 496 с.
22. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : монографія / В. В. Сухонос. – С. : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
23. Конституції буржуазних країн. Конституції великих держав і західних сусід СРСР. – К. : Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. – 382 с.
24. Великие властители / гл. ред. Д. Кручинин. – К. : Пресс-Курьер Украина, 2016. – 159 с. – (Загадки истории. Золотая серия).
25. Эдуард VIII // БСЭ : в 51 т. / ред.: С. И. Вавилов, Б. А. Введенский, А. А. Зворыкин и др. – 2-е изд. – М. : Изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1949–1960. – Т. 48: Шербрук – Элодея. – 1957. – С. 329.
26. Полякова А. А. Прошлое без будущего. История короля Эдуарда VIII / А. А. Полякова. – М. : Маска, 2013. – 344 с.
27. Parker J. King of Fools / John Parker. – London : Macdonald & Co., 1988. – 312 p.
28. Bloch M. The Duke of Windsor's War / Michael Bloch. – London : Weidenfeld and Nicholson, 1982. – 397 p.

29. Evans R. Wallis Simpson, the Nazi minister, the telltale monk and an FBI plot [Electronic resource] / Rob Evans, David Hencke // The Guardian. – 2002. – 29 June. – Access mode : <https://www.theguardian.com/uk/2002/jun/29/research.monarchy>
30. Ziegler Ph. King Edward VIII: The Official biography / Philip Ziegler. – London : Fontana Press, 1991. – 654 p.
31. Мишин А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / А. А. Мишин. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.
32. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39–52.